

MAGYAR AFRIKA TÁRSASÁG
AFRICAN-HUNGARIAN UNION

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR
AHU HUNGARIAN AFRICA-KNOWLEDGE DATABASE

SZENTES Tamás

Az egyenlőtlen nemzetközi csere emmanueli koncepciójáról

Eredeti közlés/Original publication:

in: Béládi László – Miszlivetz Ferenc szerk.: *Fejlődés-tanulmányok, Egyenlőtlen nemzetközi csere vagy a cserepartnernek egyenlőtlensége*, 5. köt., 1983, Budapest, ELTE ÁJK Tudományos Szocializmus Tanszék – MKKE Világgazdasági Tanszék, vii–xvi. old.

Elektronikus újraközlés/Electronic republication:

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR – 000.000.284

Dátum/Date: 2013. február / February 22.

Az elektronikus újraközlést előkészítette

/ The electronic republication prepared by:

B. WALLNER, Erika és / and BIERNACZKY, Szilárd

Hivatkozás erre a dokumentumra / Cite this document

Szentes Tamás: Az egyenlőtlen nemzetközi csere emmanueli koncepciójáról, *AHU MATT*, 2013, **pp. 1–14. old.**, No. 000.000.284, <http://afrikatudastar.hu>

Eredeti forrás megtalálható / The original source is available:

Nagyobb magyarországi közönyvtárak

Kulcsszavak / Key words

a nemzetközi egyenlőtlen csere kérdésköre, a nemzetközi egyenlőtlen csere forrásai, a csereegyenlőtlenségek és a harmadik világ, a kérdéskör előtérbe kerülése a hetvenes–nyolcvanas években, Arghiri Emmanuel elmélete: a munka nemzetközi immobilitása az egyenlőtlen csere forrása, Emmanuel elméletének kritikája, issues of international unequal exchange, sources of international unequal exchange,

international unequal exchange and the Third World, increased interest towards the question in seventies and eighties, theory of Arghiri Emmanuel: the immobility of international labor as the source of unequal exchange, criticism on the theory by Emmanuel

AZ ELSŐ MAGYAR, SZABAD FELHASZNÁLÁSÚ, ELEKTRONIKUS, ÁGAZATI SZAKMAI KÖNYV-, TANULMÁNY-, CIKK- DOKUMENTUM- és ADAT-TÁR/THE FIRST HUNGARIAN FREE ELECTRONIC SECTORAL PROFESSIONAL DATABASE FOR BOOKS, STUDIES, COMMUNICATIONS, DOCUMENTS AND INFORMATIONS

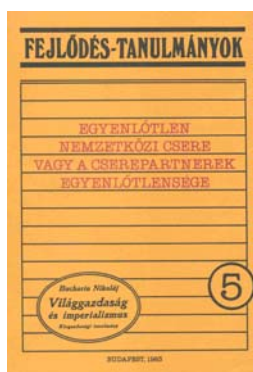
* magyar és idegen – angol, francia, német, orosz, spanyol, olasz és szükség szerint más – nyelveken készült publikációk elektronikus könyvtára/ writings in Hungarian and foreign – English, French, German, Russian, Spanish, Italian and other – languages

* az adattárban elhelyezett tartalmak szabad megközelítésűek, de olvasásuk vagy letöltésük regisztrációhoz kötött/the materials in the database are free but access or downloading are subject to registration

* Az Afrikai Magyar Egyesület non-profit civil szervezet, amely az oktatók, kutatók, diákok és érdeklődők számára hozta létre ezt az elektronikus adattári szolgáltatását, amelynek célja kettős, mindenekelőtt sokoldalú és gazdag anyagú ismeretekkel elősegíteni a magyar afrikánisztikai kutatásokat, illetve ismeret-igényt, másrészt feltárni az afrikai témájú hazai publikációs tevékenységet teljes dimenziójában a kezdetektől máig./The African-Hungarian Union is a non-profit organisation that has created this electronic database for lecturers, researchers, students and for those interested. The purpose of this database is twofold; on the one hand, we want to enrich the research of Hungarian Africa studies with versatile and plentiful information, on the other hand, we are planning to discover Hungarian publications with African themes in its entirety from the beginning until the present day.

AZ EGYENLŐTLEN NEMZETKÖZI CSERE EMMANUELI KONCEPCIÓJÁRÓL

Szentes Tamás

A *Fejlődés-tanulmányok* szöveggyűjtemény-sorozat 1. kötetének elmélettörténeti, illetve elméletkritikai tanulmányaiból nemcsak az az alapvető különbség és kibékíthetetlen ellentmondás tűnt ki, amely a hagyományos apologetikus polgári elmélet és a progresszív szemléletű különféle baloldali koncepciók, antiimperialista elméletek között jött létre, hanem az utóbbiak szerzői közötti a „családon belüli” nézeteltérések ténye is.

A hagyományos polgári apologetikus felfogással a fejlődő országok elmaradottságát a gazdaságnövekedésnek a fejlett országokéval azonos pályáján való előrehaladás egy természetes, korábbi szakaszaként értelmezi, és helyi, illetve belső fékező erőkre, növekedést gátló tényezőkre vezeti vissza¹. A külső, nemzetközi gazdasági kapcsolatok tőkés rendjét pedig harmonikusnak, kölcsönösen mindenki számára előnyösnek, az áruk, a pénz, a tőke és a technológia szabad nemzetközi áramlását kiegyenlítő hatásúnak tételezi fel stb.² – Az antiimperialista, baloldali elméletek közös jellemzője viszont a fejlődő országok helyzetének mint egy torz fejlődés eredményének, mint a strukturális deformálódás, a függőség és kizsákmányolás megnyilvánulásának, mint a világgazdaság centrumával szemben alárendelt, perifériás helyzetnek az értelmezése, a tőkés világgazdaság kialakult rendjének egyenlőtlenséggel terhelt, egyensúlytalanságot hordozó centrum-periféria viszonyként való fel-

¹ Lásd részletesebb kritikai áttekintésüket Szentes T.: *Az elmaradottság és fejlettség dialektikája a tőkés világgazdaságban*, Első rész, 1976, Bp. Kossuth.

² Lásd bővebben: Szentes T.: *Polgári és „újbaloldali” elméletek a tőkés világgazdaságról*, Első rész, I. fejezet, 1980, Bp., Kossuth.

fogása.³ A torz fejlődés lényegét, a szerkezeti deformálás és a függőség közötti összefüggést, valamint a centrummal szembeni függés és a centrum által történő kiszákmányolás alapvető formáit és gyökereit illetően azonban lényeges különbségek mutatkoznak a szóban forgó elméletek között. Különösen jól kirajzolódnak a felfogásbeli eltérések a nemzetközi kereskedelem viszonyának értékelésében, az *egyenlőtlen csere* értelmezésében és okfejtésében.

Bár a nemzetközi csere egyenlőtlenségének, pontosabban: sajátos, a nemzetgazdaságokon belüli csereegyenlőtlenségek eseteitől eltérő nem-egyenértékűségének tézise már Marxnál megtalálható (igaz, bővebb kifejtés nélkül és így többféleképpen értelmezhetően), s a lenini imperializmus-elmélet egész logikájából a nemzetközi kiszákmányolás kereskedelemben is megnyilvánuló viszonyainak ténye következik, mégis a nemzetközi csere egyenlőtlenségének problematikája csak a hatvanas évek-től kezdődően került előtérbe a közgazdasági elméletben, éppúgy, mint a nemzetközi gazdasági diplomáciában.

Ez *egyrészt* annak tudható be, hogy a formálisan, jogi értelemben egyenlő és szuverén országok közötti nemzetközi kereskedelem tartalmi egyenlőtlenségének kérdése sem a közel azonos fejlettségi szinten lévő fejlett tőkés országok egymás közötti cserekapcsolataiban, sem az utóbbiaktól az ötvenes években csaknem teljesen elszigetelt, illetve elszigetelődött szocialista országok külkereskedelmében nem mutatkozik valóságos, illetve jelentős problémának. A fejlődő országok nemzetközi kereskedelmében pedig a gyarmati rendszer összeomlását megelőzően a formálisan sem egyenlő partnerek ténye s a gyarmatosító hatalmak által szervezett és irányított kereskedelem jelensége szorította háttérbe a csere egyenlőtlenségének politökonomiai problémáját.

Ez a probléma a konvencionális polgári közgazdaságtan számára egyébként sem létezik, a „marxista” dogmatizmus pedig azt elintézettnek, megoldottnak tekintette az imperializmus deklaratív kritikájával és annak megállapításával, hogy gyarmatosítók és gyarmatosítottak között a csere sem lehet egyenlő. De a dogmatikus irányzattól és annak súlyos következményeitől eltekintve is megállapítható, hogy a marxista politikai gazdaságtan fejlődésében sajátos módon meglehetősen elhanyagolt terület maradt a világ gazdasági viszonyok elemzése. És az elmúlt két évtized színvonalas publikációinak jelentős száma ellenére a marxizmus még ma is adós a nemzetközi csere és árképződés törvényszerűségeinek a munkaérték-elmélet alapján való kidolgozásával. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha ezt az adósságot elsősorban azzal magyarázzuk (de korántsem törekedve igazolni ezzel), hogy a világpiaci árképződés problémája mint a nemzetgazdaságok közötti csere viszonyainak problémája egyfelől ugyan a tőkés világpiac és munkamegosztás előrehaladó kibontakozásának folyamatával kerül előtérbe, másfelől viszont az éppen e folyamatnak lökést adó imperializmus korszaka, vagyis a monopoltőkés világkapitalizmus kibontakozása teszi azt másodlagos, derivált problémává.

Amíg a tőkés nemzetgazdaság árviszonyait nemcsak logikailag, de történelmileg is lehetséges volt – legalább is a klasszikus kapitalizmus idején – a monopóliumoktól elvonatkoztatva tanulmányozni, és ezen az alapon azután a monopolárak képző-

³ Lásd *uo.*: Első rész, II. fejezet.

dése mint levezethető, vagy visszavezethető *módosulás* jelentkezhetett az elméletben, addig a világpiaci árképződés előbb a nem munkamegosztáson alapuló véletlen csere meghatározhatatlan esetének, vagy a nemzetgazdasági árképződés egyszerű reflexiójának tűnhetett. Majd pedig közvetlenül, mint monopolár-képződés jelentkezett, nyilvánvalóan a dominanciával, sőt, olykor a nyers erőszakkal összefüggő származékos problémaként. Vagyis mielőtt mint valós probléma önállósulhatott volna az elmélet számára, már nagymértékben összefonódott és egybemosódott más problémákkal.

Mindez persze aligha menti fel azokat a marxista politökonomusokat a mulasztás, sőt, a tévedés jogos vádjá alól. Hiszen az ő számukra ezáltal maga a probléma is eltűnt, és a világpiaci árakra továbbra is úgy tekintenek, mint a saját (nemzeti) megfontolások alapján cserélni hajlandó, egymástól egyébként független nemzetgazdaságok belső, illetve komparatív költségviszonyai által – úgy-ahogy – meghatározott határok közötti véletlen eredményre, a kölcsönösen „komparatív előnyöket” biztosító árárányok skáláján belüli konkrét egyensúlyi árakra, avagy – jobbik esetben – mint olyan monopolárakra, amelyekre vonatkozóan a nemzetgazdaságon belüli monopolár-képződés elmélete már kimerítő választ adott.

A gyarmati uralom alól felszabadult, de a tőkés világrendszeren belül maradó új független államok sokaságának megjelenése, gazdasági követeléseik napirendre kerülése a hatvanas évek elején a nemzetközi fórumokon, illetve többségük egyértelműen, sőt, drámaian romló világkereskedelmi pozíciójának, fokozódó fizetési mérleg-deficitjének és kumulatív eladósodásának ténye azután szinte egyszerre állította az érdeklődés középpontjába a nemzetközi gazdasági viszonyok egyenlőtlenségének problémáját. Aligha véletlen, hogy a világpiaci árképződés és csere viszonyainak, a nemzetközi munkamegosztás és specializáció következményeinek, a nemzetközi jövedelemelosztás rendszerének problematikája elsősorban (ha nem is kizárólagosan) azoknak a figyelmét ragadta meg, akik a tőkés világ gazdaság periferiájának szemszögéből tekintettek a nemzetközi gazdasági viszonyokra, és akik számára a periféria-gazdaságok helyzetének a centrum-gazdaságoktól való függése (a gyarmatbirodalmak politikai hatalmi struktúrájától eltekintve, illetve annak összeomlását követően is) nyilvánvaló tény volt. (Még kevésbé véletlen, hogy az államilag már régóta független latin-amerikai országok közgazdaszai köréből kerültek ki a „dependencia-iskola” első képviselői, mint Raúl Prebisch és Celso Furtado.)

A polgári közgazdaságtan hagyományos világgazdasági tételeinek kritikai felülvizsgálata tehát a nem-marxisták körében is azok részéről indult meg elsősorban, akik így vagy úgy a fejlődő országok problémáival foglalkoztak. Ebben a revízióban, amely jelentőségét tekintve a „keynesi forradalom”-mal vetekszik, a dependencia-iskola latin-amerikai képviselőitől kezdve a Harmadik Világ sok más közgazdászán és a Nyugat haladó szemléletű polgári-liberális teoretikusain, közgazdászain át (mint pl. H. Singer vagy F. Perroux) a reformista szociáldemokrata teoretikusokig (mint pl. G. Myrdal) számos nem-marxista tudós vett részt – miközben a nemzetközi marxista irodalomban is, nem utolsósorban a Harmadik Világ marxistái körében, lendületet vett a nemzetközi gazdasági viszonyok tanulmányozása.

A hagyományos polgári elmélet nemzetközi gazdaságtanának nem-marxista bírálói és revideálói nemcsak a tökéletes szabad-verseny feltételezésének indokoltsá-

gát vonták kétségbe, hanem azt is, hogy a „magára hagyott” világgazdasági mechanizmus képes lenne biztosítani a kiegyenlítődést és az egyensúly automatikus helyreállítását. Mégpedig azért, hogy a nemzetközi csere és munkamegosztás a komparatív előnyök alapján és kölcsönös előnyöket biztosítva fejlődjen, és hogy a tőkék szabad nemzetközi áramlása a feltételezett irányban és kiegyenlítő hatással menjen végbe. Elméletükben többé-kevésbé központi helyet kapott a nemzetközi csere egyenlőtlenségének tétele – igaz, inkább empirikus, mintsem ártelméleti alapon, amennyiben többnyire a fejlődő országok cserearányai romlásának jelenségéhez kapcsolódott. Ez éppúgy utal koncepciójuk erejére, mint gyengeségére.

Az árak és a jövedelmek keletkezését és mozgását magyarázó értékelmélet hiányában a csere egyenlőtlensége a szabadpiac mechanizmusának természetes, általános és tartós esetévé minősült (miként azt Myrdalnál is láthatjuk), amelyet csak az állami beavatkozás, a szabályozott kapitalizmus lehet képes felszámolni. S ez vagy a monopolisztikus erők és a nem-gazdasági, politikai és intézményi tényezők hatásának következményeként tűnt elő (lásd a „bargaining power” különbözőségének hangsúlyozását pl. Prebischnél és másoknál), vagy pedig a cserélt termékek használati értékével és kereslet-elaszticitásával (is) összefüggő problémává vált (mint ugyancsak Prebischnél, de korábban Singernél is stb.) Ha tehát az egyenlőtlen nemzetközi csere ártelméleti alapja tisztázatlan maradt is, empirikus valósága kétségtelesen felismerésre került.

Ily módon az egyenlőtlen csere elméleti problémájának előtérbe kerülése tehát annak köszönhető, hogy revízió alá vették a polgári elméletnek a nemzetközi gazdaságra vonatkozó (és Keynes által is voltaképpen érintetlenül hagyott) dogmáit. Mindehhez pedig hozzájárult a fejlődő országok gazdasági diplomáciájának a nemzetközi kereskedelem reformjára vonatkozó erősödő követelése.

A görög származású Arghiri Emmanuel könyve, amelyet a Charles Bettelheim vezette párizsi intézetben írt meg *Az egyenlőtlen csere. Tanulmány a nemzetközi gazdasági viszonyok antagonizmusairól* címmel⁴, ily módon nemcsak bizonyos elméleti előzményekre támaszkodhatott, hanem egyszersmind azt az előnyt is élvezhette, hogy a gyakorlat által felvetett problémára közvetlen elméleti válasznak minősülhetett, és a fejlődő országok követeléseinek ideológiai megfogalmazásaként vált alkalmazhatóvá. Annak ellenére azonban, hogy Emmanuel figyelmét is, miként a konvencionális polgári élet nem-marxista bírálóinak figyelmét is, nyilvánvalóan a fejlődő országok cserearányainak kedvezőtlen alakulása ragadta meg. S elsősorban ezzel hozta összefüggésbe a nemzetközi kizsákmányolás mechanizmusát. Vagyis ő már egy általános ártelmélet keretében és alapján fejtette ki a csere egyenlőtlenségének téziséit – felhasználva ehhez a marxista politikai gazdaságtan egyes (többnyire félremagyarázott) elemeit. Végül is egy – bár eklektikus és ellentmondásokkal terhes, de – impozánsan komplex elméleti rendszert vázolt fel, amelyet tartalmi gazdagsága, gyakorlati aktualitása, illetve egyszerűen csak marxista terminológiája miatt sokan

⁴ A. Emmanuel: *Unequal exchange. A Study of the Imperialism of Trade*, 1972, London, Monthly Review Press. Eredetileg franciául: *L'échange inégal. Essai sur les antagonismes dans les rapports économiques internationaux*, 1969, Paris, Maspéro.

egy új „marxi” műként, illetve a tőkés világgazdaság és kereskedelem első marxista elméleteként üdvözöltek.

A mű megjelenése mindenesetre nagy hatást váltott ki, és talán egyik legnagyobb érdeme éppen az, hogy széles körű és elmélyülő *vitát* provokált marxista teoretikusok körében, illetve a radikális és „újbaloldali” nézetek képviselői között.

Ennek a vitának a jelentőségét, amely Samir Amin könyvének⁵ alcíme („Egy vita vége”) ellenére még nem zárult és nem is zárulhat le, aligha lehet túlbecsülni. Egyfelől ugyanis az elmélet olyan alapvető kérdéseire keresi a választ, mint az imperializmus lényege, mibenléte és kizsákmányolási mechanizmusa, a világpiaci árképződés törvényszerűségei és a világgazdaság természete, vagyis az egyenlőtlen fejlődés okai. Másfelől a gyakorlat olyan fontos nemzetközi problémáihoz kapcsolódik, mint az „Észak” és „Dél” közötti konfliktus oka, egy Új Nemzetközi Gazdasági Rend megteremtésének kritériumai, illetve az elmaradottság leküzdését célzó nemzeti gazdaságpolitika követelményei stb. Ez a vita közelebbről és elsősorban (a számtalan kapcsolódó s a maga nemében ugyancsak érdemi kérdésen kívül) arról folyt és folyik, hogy

- létezik-e rendszeresen jelentkező egyenlőtlensége a nemzetközi cserének;
- ha igen, hogyan kell értelmezni a csere egyenlőtlenségét, hogyan lehet azt definiálni;
- mi a nemzetközi csere egyenlőtlenségének alapja és okozója;
- milyen helyet foglal el a nemzetközi csere egyenlőtlensége az imperializmus kizsákmányolási rendszerében, illetve a tőkés világgazdaság aszimmetrikus, egyenlőtlenséggel terhelt mechanizmusában;
- milyen következményei vannak a csere egyenlőtlenségének;
- hogyan lehet azt felszámolni (vagy legalább is korlátozni);
- és milyen következtetések vonhatók le a csere egyenlőtlenségéből a nemzetközi osztályharc, illetve a nemzetközi érdek-konfliktusok vonatkozásában.

Ehelyütt persze nem térhetünk ki mindezeknek a kérdéseknek, illetve e kérdésekre adott eltérő válaszoknak, a vitában résztvevők különböző álláspontjainak részletes ismertetésére és bírálatára.⁶ Csupán Emmanuel elméletének néhány kritikus pontját vesszük itt szemügyre — mégpedig azért, hogy az ebben a szöveggyűjteményben közölt részletek jobb megértését elősegítsük.

Emmanuel – miként fő művének címéből is kiderül – az imperializmus egy „új” kereskedelmi elméletét fejt ki, és pedig elsősorban Lenin imperializmus-koncepciójával szemben. Ez utóbbit egyrészt az imperializmusnak és a gyarmati rendszernek az – akkori történelmi valóság mellett teljesen indokolt – elméleti összekapcsolása miatt bírálja, amely összekapcsolás egyébként csak a későbbi dogmatikus skolasztika révén vált „hamis azonosítássá”. Másrészt és főként annak központi elemét támadja: a működőtőke-export és a külföldi tőkeberuházások szerepére vonatkozó tételeket.

⁵ Samir Amin: *L'échange inégal et la loi de la valeur. La fin d'un débat*, 1973, Paris, Anthropos-IDEF.

⁶ A részletes bírálatot ld.: Polgári és „újbaloldali” elméletek ..., Második rész, I. és II. fejezet.

Emmanuel a tőkeexportban, noha azt a beruházási tőkék exportjára érti, nem lát mást, mint pénzüsszegek, fizetési eszközök, illetve vásárlóerő transzferjét. Persze jól tudja, hogy a tőke exportjának természetes következménye a pénz profitok, illetve osztalékok formájában való visszaáramlása, ezt azonban végső soron úgy fogja fel, mint „a (tőkeexportot) fogadó országból származó javaknak exporttal nem kompenzált importját”,⁷ amely, mihelyt – a külföldi beruházások termelésbe lépése nyomán – a visszaáramlások meghaladják a kiáramlásokat, negatív hatású a tőkeexportőr ország kereskedelmi mérlege (és pozitív hatású a fizetési mérlege) tekintetében.

Ez az értelmezés nem egyéb, mint az áru és a (pusztán forgalmi, illetve fizetési eszközként funkcionáló) pénz egymás mozgását kiegészítő automatikus egyensúlymechanizmusának ricardói felfogása és az egymástól egyébként független nemzetgazdaságok csereviszonyának feltételezése (amely azonban – Ricardo mentségére mondván – explicite kizárta a működőtőke-kivétel esetét).

Emmanuel szerint a tőkeexportnak csak akkor és annyiban van értelme, amikor és amennyiben az áruexport igénye meghaladja az importkapacitást, s a különbség mintegy követelésként idegen tőketulajdonban csapódik le. Vagyis a tőke exportja nem következik a tőkefelhalmozás folyamatának előrehaladásából és ellentmondásából, a viszonylagosan fölös tőkék képződéséből, hanem legfeljebb csak bizonyos – átmeneti – eladási problémákból, abból ti. hogy „az adott időszakban a hazai termék meghaladja a fogyasztást”.⁸

A működőtőke exportjának indítékát a tőke újratermelési folyamatának egyetlen aspektusára leegyszerűsíteni súlyos – bár gyakori – hiba. Emmanuelnál ez a hiba, miként a „kereskedelmi imperializmus” és az egyenlőtlen csere vonatkozásában kidolgozott egész koncepciója, elsősorban azzal függ össze, hogy ő nem a tőke (mint termelési viszony) reprodukálódására és tőkeként való értékesülésére, hanem az áru (termelésének viszonyaitól elvonatkoztatott) értékesítésére összpontosít. Mivel pedig – szerinte – „a túltermelés vagy a jövedelmek újraelosztása” dilemmáját a szakszervezeti harc és a bérek emelkedése nagymértékben feloldotta, ezzel a tőkeexportnak az áru-túltermelés oldaláról feltételezett indítéka is eltűnik vagy gyengül.

A kapitalizmus ellentmondásainak (és a kizsákmányolásnak is) egyszerűen jövedelemelosztási és újraelosztási problémaként való felfogása, vagyis a munkástőkés ellentétnek mint az adott összegen való osztozkodásnak a ricardói megközelítése tűnik itt elő, ami az áruexport szerepének, de különösen a tőkeexport funkcióinak politökonómiai elemzését is akadályozza.

Amilyen mértékben a termelés marxista értelemben vett társadalmi viszonyai ki-szorulnak a vizsgálat köréből, abban a mértékben kerül közelebb, illetve vissza a megközelítés egész módja a konvencionális polgári közgazdaságtan szemléletmódjához és feltételrendszeréhez. És mennél inkább következetes az imperializmus kereskedelmi természetének az egyenlőtlen nemzetközi cserével mint a kizsákmányolás és egyenlőtlenség alapvető formájával való bizonyítása, annál inkább szükség-

⁷ Lásd A. Emmanuel: „The multinational corporations and inequality of development”, *International Social Science Journal*, Vol. XXVIII, No. 4, 756. old.

⁸ Lásd A. Emmanuel: „White-Settler Colonialism and the Myth of Investment Imperialism”, *New Left Review*, 1972, No. 73, 51. old.

szerű a monopoltőkés nemzetközi tulajdonviszonyok negligálása, a tőkének mint pénznek vagy mint az egyik termelési tényezőnek (nem pedig mint társadalmi viszonynak) a felfogása, vagyis – furcsa módon – ahhoz a polgári közgazdaságtanhoz való visszatérés, amely eleve tagadja a tőkés kizsákmányolás és az imperializmus pusztá feltételezését is.

Emmanuel a Harmadik Világ kizsákmányolását illetően sem a tőkés kizsákmányolás alapvető formájának: a profitszerzés nemzetközi megnyilvánulásának, a nemzetközi monopoltőke külföldi beruházásaiból szerzett profitok repatriálásának és helyszíni akkumulációjának, sem pedig az egyoldalú specializációból, a nemzetközi társaságok által diktált monopolárakból, az árarányoknak a termelőerők egyenlőtlen fejlődése és a tőkék összetétele által befolyásolt alakulásából stb. származó veszteségeknek nem (vagy csak mint következményeknek) tulajdonít jelentőséget. Szerinte – bár ha a gazdag és a szegény országok közötti életszínvonal-különbséget nem is lehet teljes egészében az egyenlőtlen cserével magyarázni – az utóbbiakból az előbbiekre irányuló értéktranszfer

„...alapvető mechanizmusa az egyenlőtlen csere”, amely „képessé teszi a fejlett országokat, hogy megkezdjék és rendszeresen új lökésekkel vigyék előbbre a kizsákmányolás minden egyéb mechanizmusát beindító egyenlőtlen fejlődést.”⁹

Ily módon a nemzetközi kizsákmányolás minden formája az egyenlőtlen csere mechanizmusának származéka csupán.

A nemzetközi csere egyenlőtlenségének és a kereskedelmi imperializmusnak az Emmanuel-féle koncepciója végső soron arra a lemeztelenített feltételezésre épül, hogy a munkaerőnek a tőke nemzetközi mobilitása mellett és ellenére mutatkozó nemzetközileg immobil jellege miatt nem állhat helyre a nemzetközi árucserében az egyenlőség. (Vagyis megfordítva: a munkaerő szabad nemzetközi áramlása esetén a nemzetközi csere egyenlőtlensége is eltűnne.)

Emmanuel szerint a csere egyenlőtlensége a bérszínvonalak nemzetközi eltéréseiből, pontosabban a nemzetközileg (is) mobilis tőke profitrátájának – a munkaerő nemzetközi immobilitása miatt – eltérő nemzeti értéktöbbletráták mellett történő ki-egyenlítődéseéből fakad.

A bérszínvonal nemzetközi különbségének empirikus ténye és különösen a „menekülő iparágak” viszonylag új jelenségével, a multinacionális társaságok iparkitelepítési gyakorlatával és az alacsony bérköltségű világpiaci áruk versenyével kapcsolatban mindjobban kiéleződő problémák, valamint egyes nyugati szakszervezetek protekcionista magatartásának nyilvánvaló jelei persze rajta kívül másokat is (így Oscar Braunt, Jagdish Saigalt és Samir Amint is) arra indítottak, hogy a bérdifferentiálnak különös szerepet, vagy legalább is hangsúlyt adjanak a nemzetközi gazdasági viszonyok elemzésében. Olyan messzire azonban csupán Emmanuel ment, hogy a nemzetközi kizsákmányolás egész mechanizmusát a bérek mozgásával és nemzetközi színvonal-különbségével hozza összefüggésbe.

⁹ Emmanuel: *Unequal Exchange*, 256. old.

Ennek bizonyítására olyan árelméletet prezentál, amely a munkaérték-elmélettől elvonatkoztatott termelési ár marxi kategóriájának felhasználására és a „független változóknak” tekintett munkabér sajátos elméletére épül. A bérek „független változóként” való viselkedését igazolandó azzal érvel, hogy a bérek színvonalát lehetetlen az árakból levezetni, másrészt pedig Marxra hivatkozik, aki a munkaerő értékét a „biológiai tényezőkön” kívül „szociológiai és történelmi tényezőkkel” határozta meg. Ami az előbbi érvet illeti, kétségtelen, hogy az árak maguk is objektív meghatározásra szorulnak. Ez pedig nem lehet más – hacsak a tautológia köreibbe nem tévedünk –, mint a valamennyi termékben rejlő és így a munkaerő újratermeléséhez szükséges árukban és szolgáltatásokban is benne foglaltatott közös elem: az absztrakt emberi munka mennyiségével való meghatározás. Emmanuel tehát magát a problémát is hamisan fogalmazta meg.

Ami pedig a marxi bérelméletre történő hivatkozást illeti, az igencsak hamis tartalmat kap. Emmanuel ugyanis a munkaerő értékének meghatározásában szerepet játszó „történelmi és morális elemet” Marxszal ellentétben oly mértékben függetleníti a munkaerő újratermelésének a termelőerők fejlődésével összefüggő objektív történelmi–társadalmi feltételektől, a társadalmi szükségleteknek (a munkásosztály szükségleteinek is) a termelőerők fejlődése nyomán objektíve bekövetkező változásától és a munkaerő minőségének a termelőerők fejlődése által feltételezett és megkövetelt emelkedésétől, ez utóbbi által pedig újratermelési költségeinek objektív növekedésétől, továbbá a munkásosztály gazdasági harcát pedig oly mértékben helyezi a tőkés termelési mód mechanizmusán, az értéktöbblet-termelés folyamatán és így a termelőerők fejlődésének hatáskörén kívülre, hogy a „morális tényezők” végül is nem marad más, mint a „munkapiacra nehezedő morális megszorítások” faktora, a munkásosztály gazdasági harcából pedig egyszerűen „a piac szabad játékát akadályozó” institutionális monopolerő, vagyis két „gazdaságon kívüli tényező”. Emmanuel tagadja, hogy a termelőerők fejlődésének bármiféle hatása lenne a bérek alakulására. Ebből csak arra lehet következtetni, hogy vagy

a) elutasítja az értéktörvény egészét, mind a munkaerő értékének, mind az áruk árképződésének vonatkozásában, vagy legalább is

b) elszakítja egymástól az értéktöbblet képződésének, valamint a bér és profit nagysága alakulásának folyamatát. Valójában (és nem is véletlenül, hiszen e kettő összefügg) Emmanuel mindkettőt megteszi.

A marxi értéktörvényre való hivatkozások és az alkalmazott terminológia ellenére az árakat végső soron a termelési tényező(k) jövedelméből vezeti le. A kizsákmányolás

„...nem a többletermék létrehozásával kezdődik, hanem annak *kisajátításával*”, ami viszont „a *cserének a dolga*, nem pedig a termelése. A tőkés és a munkás között a *munkaerő vásárlására vonatkozó szerződéssel kezdődik*.”¹⁰

Az eredeti tőkefelhalmozás történelmi folyamata, a termelők termelési eszközeiktől való erőszakos, majd az árutermelők differenciálódásának folyamatában „bé-

¹⁰ Uo., 328. old.

késen” előrehaladó megfosztása, valamint éppen a tulajdoni kisajátítás következtében a termelési eszközök vagy az azokkal termelt áruk nélkül, pusztán munkaereje áruba bocsátása céljából piacra lépő munkásosztály társadalmi újratermelődésének folyamata – mindezek olyan momentumok, amelyek mellékesek, sőt végső soron megtagadott tények az emmanueli koncepcióban.

A kizsákmányolás általában véve is megfoghatatlan, meghatározhatatlan jelenséggé válik a történelmietlen megközelítés és a logikai ellentmondások folytán. Noha a tőkés profitja az értéktöbblet egy részeként, vagy legalább is a más munkája termékére vonatkozó igényként kerül ábrázolásra nála is, a kizsákmányoló végül eltűnik, mivel az értéktöbblet nemcsak egy másik tőkés vagy egy másik kizsákmányoló réteg (pl. a földbirtokos) kezébe kerül át, hanem másik ágazatba vagy éppen másik országba is, sőt, nagyságát is csak az árak alakulása határozza meg. Emmanuel ugyanis ahelyett, hogy a kizsákmányolást mint egy társadalmi osztály más társadalmi osztály(ok) által való kizsákmányolását vizsgálná, azt inkább az egyéni tőkés és az egyéni munkás, vagy az egyik ágazat és a másik ágazat (illetve és főként az egyik ország és a másik ország) viszonyaként értelmezi. A kizsákmányolás tényét pedig összekeveri annak mértékével. A tautológia azután teljesen nyilvánvalóvá válik, amikor az értéktöbblet nagyságát, vagyis „a mások munkája termékére vonatkozó igényt” végül is azoknak az áraknak a függvényeként értelmezi, amelyeket viszont szerinte a termelési tényezők javadalmazása határoz meg.

De nem tud következetes maradni Emmanuel még saját koncepciójához sem. Hiszen egyfelől az árakat mint függő változókat a bérekkel és profitokkal, valamint az egyéb „igényekkel” mint független változókkal határozza meg, másfelől viszont a profitot ő is – Ricardóhoz hasonlóan – mint a már meghatározott árakon értékelt közös termékből való osztzkodásnak a bérek nagyságával fordítottan arányos részét, azok levonása utáni maradékot ábrázolja. Mivel pedig az árakat meghatározó tényezőket az össztermék egy részére vonatkozó igényekkel azonosítja, így teljesen logikusnak tűnik, hogy a közvetett állami adót és a földesúri járadékot éppúgy árképző elemként,¹¹ az ár összetevőjeként kénytelen felfogni, mint a profitot és a bért. Sőt, mivel e „tényezők” egyetlen közös eleme csupán az lehet, hogy „gazdaságon kívüli”, institutionális eredetűek és egyfajta monopóliumnak a termékei, ezért – szerinte – végső soron minden monopólium felfogható árképző elemként.

Így azután az olvasó teljes bizonytalanságba kerül abban a tekintetben, hogy végül is mit tekint Emmanuel az árak meghatározójának: a jövedelmeket, illetve az intézményi eredetű monopóliumokat általában, vagy csupán a munkabért? Már ha a nyilvánvaló ellentmondások ellenére az egyenlőtlen csere teoretikusa nem ragaszkodik a béreknek – mint végső soron egyetlen igazi „független változóhoz” – a meghatározó szerepéhez.

Emmanuel az egyes országok gyorsabb vagy lassúbb ütemű fejlődését is a bérek nagyobb vagy kisebb mértékű emelkedéséből magyarázza, vagyis szerinte a centrum és a periféria közötti *egyenlőtlen fejlődés* is, miként a cserén keresztül végbe menő kizsákmányolás, a bérszínvonalak nemzetközileg eltérő alakulásának következménye.

¹¹ Uo., 228 és 222. old.

A tőkének eszerint az egyenlőtlen fejlődésben és a nemzetközi kizsákmányolásban mindössze csak annyi a szerepe, hogy nemzetközi áramlása folytán (mely egyébként is pozitív hatású) végbemegy a profitráták nemzetközi kiegyenlítődése. Emmanuel számára teljesen közömbös az exportált tőkék jellege, a tőkeexport motivációinak a komplexuma, a tőkeáramlás szerkezete és annak a tőketulajdon és tőkeellenőrzés nemzetközi megoszlására, valamint a nemzetközi specializáció és munkamegosztás szerkezetére gyakorolt hatása. Nemcsak az idegen tulajdonnak és ellenőrzésnek, a centrum-országokból exportált működőtőke monopoljellegének és monopolista pozícióinak jelentőségét tagadja, hanem elutasítja azt a marxisták és nem-marxista haladó közgazdászok körében meglehetősen általános felfogást is, hogy az elmaradott országok termelőerőinek megfelelő fejlődését a gyarmati beruházások szerkezete, a rájuk erőszakolt egyoldalú specializáció akadályozta volna.

Noha – Samir Aminnal és másokkal ellentétben – hangsúlyozza a periféria-gazdaságok által cserélt termékek specifikus jellegét, pontosabban a centrum és a periféria eltérő termelési ágakra való specializációját, sem a világpiaci helyzet, sem a belső gazdaságfejlődés szempontjából nem tulajdonít jelentőséget a specializációra kiválasztott ágazat természetének. Szerinte egy ország gazdagodása szempontjából önmagában véve semmi jelentősége sincs annak, hogy banántermelésre specializálódik-e a komparatív előnyöknek megfelelően, avagy gépek gyártására.

Nem látja vagy nem akarja látni sem azt a különbséget, amely a nyerstermék-termelő ágazatok és a feldolgozóipar között az ágazati kapcsolatok extenzitása és intenzitása és ezáltal a belső munkamegosztás és piacbővülés szempontjából is megmutatkozik, sem azt a szerepet, amelyet egy valóságos nemzeti ipar mint a nemzetgazdaság technológiai bázisa, illetve azon belül a technológia-fejlesztő és kutató kapacitásokat is magukban foglaló egyes iparágak mint a műszaki fejlődés és képzés „motorjai” betöltenek.

Így végső soron *egyetlen* tényezőre: a fejlett országok „munkásosztályának monopolhelyzetére”, arra a „kvázi-járadékra”, arra a bér-differenciára vezeti vissza a nemzetközi csere tartós egyenlőtlenségét és a kizsákmányolást, amely „a munkatényező immobilitásának, vagyis a nemzet szervezett munkássága által élvezett monopolhelyzetnek” a következménye. „A bérek az ok, és a kizsákmányolás a következmény” – írja. És hozzáfűzi:

„...a kezdeményezést tudatosan vagy öntudatlanul a munkásosztály birtokolja; az ő igényei válnak a világgazdasági antagonizmus mozgatóerejévé, s a nemzetközi munkásszolidaritás téves történelmi koncepciónak bizonyul.”¹²

A szegény országok kizsákmányolásának mértékét Emmanuel a tényleges bér-differenciák alapján véli meghatározandónak. Számára teljesen eltűnik minden különbség, amely a munka társadalmi termelékenységi színvonala és intenzitása tekintetében a különböző országok között létezik, sőt, az egyes munkafajták kvalifikáltsága, összetettsége közötti lényeges eltérés is. Az összetett munka (többszörös) egyszerű munkákra, a tanult munka (többszörös) tanulatlan munkákra való visszavezé-

¹² Uo., 189. old.

tésétől eltekinteni, ezeket egyneműnek és azonos értékűnek venni azonban nem más, mint a bonyolult munkafeladat elsajátítására és a képzésre, tanulásra fordított munkát negligálni. Illetőleg nemcsak a képzés költségeinek a munkaerőértékében való megjelenésétől való elvonatkoztatást, hanem a képzett munka társadalmilag nagyobb értékképző képességét és termelékenységet (fizikai output-kapacitásának), valamint tényleges társadalmi költségeit (input-értékének) is figyelmen kívül hagyja.

A tanulatlan munkát a képzett munkával, a kevésbé termelékenyt a termelékenyebbrel és főleg a kevésbé intenzív munkát az intenzívebb munkával egyenlővé tenni nem jelentene mást, mint az „egyenértékűség” jelszavával a legdurvább egyenlőtlenséget valósítani meg akár az egyéni, akár a nemzeti munkatevékenység területén.

A nemzetközi kizsákmányolás komplex rendszerét és mechanizmusát egyetlen formára: egy teoretikusan pontatlanul értelmezett és távolról sem egyértelműen meghatározott formára, az egyenlőtlen cserére redukálni tehát igen súlyos hiba. Nem kevésbé súlyos hiba a fejlett országok *egész* munkásosztályára vonatkoztatni azt, ami annak csak egy részére érvényes, és főként a fejlett országok dolgozóinak magasabb bérszínvonalát (végül mégis) *teljes egészében* az egyenlőtlen cseréből, az elmaradott országok nemzetközi kizsákmányolásából származtatni. Az előbbi a nemzetközi kizsákmányolás alapvető formáinak és okainak negligálása miatt nemcsak a centrum-periféria viszony természetének s egyenlőtlen fejlődésük törvényszerűségének megértését akadályozza, hanem félrevezető gazdaságpolitikai koncepciókat is sugall. Az utóbbi pedig, amely a nemzetközi csere tényleges volumenének figyelmen kívül hagyása mellett a nemzetközi munkák átlagos bonyolultsági foka, képzettségi igénye, termelékenysége és intenzitása különbségeitől való elvonatkoztatást is jelenti, a monopolizációs rendszer felszámolásában érdekelt társadalmi erők téves értékelését és politikai megosztását, a nemzetközi antiimperialista harc szövetségeseinek egymás ellen fordítását sugallja.

Amennyire konkrét és reális tartalma van a tőkés világgazdaság egyenlőtlen viszonyait, közöttük a nemzetközi kereskedelem és munkamegosztásban megnyilvánuló egyenlőtlenségeket megállapító téziseknek, annyira látszólagosnak és viszonylagosnak bizonyul szükségképpen minden olyan megállapításnak a helyessége, amely a tőkés csereviszonyokban a valóságos egyenlőség kritériumait próbálja megragadni.

Egy dolog ugyanis a csere – így vagy úgy értelmezett – egyenértékűségének *de facto* megsértését és általában a nemzetközi kereskedelem egyenlőtlenséget teremtő viszonyainak tényét megállapítani, és más dolog a nemzetközi egyenlőtlenségek *okát* a csere egyenlőtlenségében látni csupán, illetve azt feltételezni, hogy ha az „egyenértékű” csere megvalósulna, ez az „igazságosság” érvényesülését biztosítaná. Ráadásul a nemzetközi csere formális egyenlőségének a definiálása meglehetősen ellentmondásos feladat. Éspedig nemcsak (és nem is elsősorban) az értéktörvény termelési árak vagy monopolárak miatti ismert módosulása következtében – ami persze nemzetközi viszonylatban jóval összetettebbé teszi a problémát, mint nemzetgazdaságon belül –, hanem főként abból adódóan, hogy az elemzés (és gazdasági cselekvés) helyesnek vált *egysége* szerint másképpen értelmezendő a „*társadalmi*

lag szükséges” munkamennyiség: ti. a nemzetgazdaság vagy a világgazdaság szintjén.

Mivel pedig a „nemzeti” és a „nemzetközi” dialektikus ellentmondása a kapitalizmus természetéhez tartozó jelenség, vagyis a tőkés rendszer a nemzetközi expanszió és az internacionalizálódás előrehaladó folyamata ellenére sem tudja feloldani e dialektikus ellentétpárt a nemzetközi gazdaság (és társadalom) valóságos és integrálódott világrendszerében. Következésképpen az érték-meghatározódásnak – miként általában az áru és a pénz kategóriájának, valamint az egyéb gazdasági jelenségeknek és folyamatoknak – a tartalma és feltételrendszere reálisan megkettőződik. Az elemzésnek (és cselekvésnek) mindkét „egysége”, illetve szintje valóságos, egymással összefüggő és egymásnak ellentmondó jelleggel bír.

A reális kérdés tehát nem az, hogy vajon „egyenlő” vagy egyenlőtlen-e a tőkés világgazdaságban a csere, hanem az, hogy miben áll a nemzetközi csere egyenlőtlensége, tehát az milyen okokra, tényezőkre vezethető vissza.

Emmanuel elméletének ama alapgondolata, hogy az egyenlőtlen csere lehetőségét végső soron az egyik termelési tényezőnek, a munkának a nemzetközi immobilitása teremti meg, vagyis hogy egyenlőtlen cserére nem kerülne sor, ha a tőke nemzetközi mobilitását a munkaerő szabad és korlátlan áramlása egészítené ki, a neoklasszikus nemzetközi egyensúly-elmélet feltételezéseivel cseng össze, annak jellegzetes szemléletmódját tükrözi.

Nyilvánvalóan nem a szándék, hanem a tévedések logikája vezette Emmanuelt, aki maga is a világkapitalizmus elnyomottjainak és kizsákmányoltjainak védelmében kívánt fellépni, az imperializmus olyan felfogásához, amely a nemzetközi kizsákmányolás *tőkés* rendszerének haszonélvezőjeként a fejlett országok munkásosztályát állítja be, s a tőkés gazdasági rendszer működésének, azon belül az árak alakulásának, a profitok nagyságának, a termelési tényezők allokációjának stb. legfőbb meghatározójaként a munkabérek változását tekinti.

Emmanuel tévedéseinek s elmélete ellentmondásainak megítélésekor vagy a vitában résztvevők nézeteinek bírálata során azonban ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a marxista politikai gazdaságtannak a világgazdaság viszonyaira vonatkozó elmélete még igencsak kidolgozatlan!

(Megjelent: Béládi László és Mészlivetz Ferenc szerk: *Fejlődés-tanulmányok*, 5. köt., 1983, Budapest, , viii–xvi. old.)